संस्कृत भाषा परिचयः

An Introduction to Sanskrit : Unit – III

M. R. Dwarakanath

१) श्लोक (Sloka)

रामो रक्षतु मां चराचरगुरुः रामं भजेऽहं सदा
रामेणामरशत्रवो विनिहिताः रामाय तस्मै नमः ।
रामादेव समुद्भवोऽस्य जगतः रामस्य दासोऽस्म्यहं
रामे भक्तिरचञ्चलास्तु भगवान् हे राम तुभ्यं नमः ॥

पदच्छेद (Word decomposition)

चर-अचर-गुरुः रामः मां रक्षतु । अहं रामं सदा भजे । अमर-शत्रवः रामेण विनिहिताः । तस्मै रामाय नमः । रामात् एव अस्य जगतः समुद्भवः । अहं रामस्य दासः अस्मि । रामे अचञ्चल भक्तिः अस्तु । हे भगवान् राम तुभ्यं नमः॥

अर्थ (Meaning)

Rama, the preceptor of moving and non-moving entities, may he protect me. I always pray [to] Rama. The foes of Gods are destroyed by Rama. Salutations to that Rama. This world has sprung from Rama alone. I am Rama's servant. Let there be unwavering devotion in Rama. Oh! Lord, Rama salutations to you.

२) सम्भाषण (Conversation)

किमिदम्	What is this?
इदमेकम् फलम्	This is a fruit
कीदृशम् फलम्	What kind of fruit?
इदम् आम्रफलम्	This is a mango
मधुरं वा	Is it sweet?
आम् अतिमधुरं	Yes, very sweet
कियत् मूल्यमस्ति	What is the price?
एकैकं द्वे रूप्यकाणि	Two rupees each
त्रीणि आम्राणि पञ्च रूप्यकाणि करोतु	Make it 3 for 5 rupees
अस्तु द्वादशं गृह्णन्तु	Ok, please take 12
न षट् पूरयति	No, 6 will do
अपि इमानि मधुराणि द्राक्षाफलानि स्वीकरोतु	Also, please try these sweet grapes
भोः तानि क्षालितव्यानि	Sir, they have to be washed
अथ क्षालितानि	Now it is washed
अतीव अम्लमस्ति	It is very sour
तर्हि तदन्यत् किम्	Then, what else?
पूर्णं कियत्	What is the total
दशरूप्यकाणि ददातु	That will be 10 rupees

३) शब्द कोशः (Vocabulary)

३-अ) सुबन्ताः (Nouns, Adjectives, etc.)

मस्तकः	Head	ललाटः	Forehead
भ्रूः	Eye brow	कपोलः	Cheek
कण्ठः	Throat	उरस्	Chest
स्कन्धः	Shoulder	बाहु	Arm
कुक्षिः	Belly	जठरः	Stomach
कक्षा	Waist	कटिः	Hip
जानुः	Knee	जङ्घा	Shin
गुल्फः	Ankle	ऊरुः	Thigh
ऐरावतः	Elephant	मृगः	Deer
महिषः	Buffalo	वृषभः	Bull
रक्त	Red	नील	Blue, Dark
विनय	Modesty	विवेक	Judgement
दृढ	Firm	विकल्प	Doubt

३-इ) तिङन्ताः (Verbs) : The roots and (stems) of more Sanskrit verbs:

अर्ज् (अर्ज)	to earn	ईक्ष् (ईक्ष)	to see
काश् (काश)	shine	क्षिप् (क्षिप)	throw
क्षुध् (क्षुध्य)	hungry	गण् (गणय)	count
घट् (घट)	happen	चम् (चम)	sip
चुर् (चोरय)	steal	तॄ (तर)	cross
त्यज् (त्यज)	abandon	दिश् (दिश)	show
दीप् (दीप्य)	light	नी (नय)	lead
प्रच्छ् (पृच्छ)	ask	बाध् (बाध)	bother
मन् (मन्य)	think	रक्ष् (रक्ष)	protect
रम् (रम)	sport	लुभ् (लुभ्य)	covet
वह् (वह)	carry	सद् (सीद)	sit
सह् (सह)	endure	हृ (हर)	take

३-उ) अव्ययपदानि **(Indeclinables)**

च	And	वा	Or
यावत्	As long as	तावत्	Till then
तूर्ण	Quickly	तूष्णीं	Silently
नीचैः	Low	उच्चैः	High
पुरतः	In front	पृष्ठतः	Behind
शनैः	Slowly	आशु	Speedily
अधुना	Now	पुरा	Old

४) सरलानि वाक्यानि **(Simple Sentences)**

शान्तिः अस्तु	Let there be peace
आर्यपुत्रः जयतु	May the prince be victorious
आयुः वर्धताम्	May life increase
पितरौ तृप्येताम्	May the parents be pleased
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु	May all see good
देवाः तृप्यन्ताम्	May the Gods be pleased
सत्यं वद	Speak the truth
क्षमस्व पुरुषोत्तम	Forgive me, Lord
हे माणवकौ पठतम्	You two boys study
युवां दुर्गतान् सेवेथाम्	You two serve the needy
हे छात्राः धर्मं चरत	Students, follow dharma
विवादं मा कुरुध्वं	Do not argue
अहं अदानि	Let me eat
अहं भाषै	Let me speak
नगरं प्रविशाव	Let us enter the city
आवां मोदावहै	Let us rejoice
भद्रं कर्णेभिः श्रुणुयाम	May we hear auspicious sounds with the ears
वयं लभामहै	May we benefit

५) सन्धिः **Sandhi**

५-अ) विसर्ग सन्धिः **Aspirate Sandhi**

The Visarga or Aspirate sandhi is a very common sandhi. In this sandhi the transformation of the Visarga is governed by the sound that immediately precedes (पूर्वः) and follows (परः) it. The sounds that precede, follow and the result (आदेशः) of the change of the Visarga are summarized in the table below:

[In the table, a dash implies that sound as not being relevant. अच् is any vowel, हल् any consonant, हश् any semi-vowel or soft consonant. लोप means loss of Visarga. This table lists only the more common forms of this sandhi.]

	पूर्वः		परः	आदेशः
१	–	:	क्,ख्	:
२	–	:	प्,फ्	:
३	–	:	श्	: वा श्
४	–	:	ष्	: वा ष्
५	–	:	स्	: वा स्
६	–	:	च्,छ्	श्
७	–	:	ट्,ठ्	ष्
८	–	:	त्,थ्	स्
९	अ	:	अ,हश्	उ
१०	अ	:	आ–औ	(लोप)
११	आ	:	अच्	: वा (लोप) १२
आ	:	हश्	(लोप)	
१३	इ–औ	:	अच्,हश्	र्
१४	अ,इ,उ	:	र्,ढ्	दीर्घ–(लोप)
१५	स	:	हल्	(लोप)
१६	एष	:	हल्	(लोप)
१७	भो	:	–	: वा (लोप)

Some examples:

अन्तः करणम् – अन्तःकरणम्

अन्तः पुरम् – अन्तःपुरम्

शान्तिः शान्तिः – शान्तिःशान्तिः वा शान्तिश्शान्तिः

देवाः षट् – देवाःषट् वा देवाष्षट्

सर्पः सर्पति – सर्पःसर्पति वा सर्पस्सर्पति

हरिः चन्द्रः – हरिश्चन्द्रः

रामः टीकते – रामष्टीकते

संङ्गः तेषु – संङ्गस्तेषु

व्यानः अपानः – व्यानो अपानः – व्यानोऽपानः

रामः गच्छति – रामो गच्छति

भुवः इति – भुव इति

जनाः गच्छन्ति – जना गच्छन्ति

भूः इति – भूरिति, गुरुः ब्रह्मा – गुरुर्ब्रह्मा

विष्णुः रक्षति – विष्णू रक्षति

सः एकः – स एकः

एषः पुरुषः – एष पुरुषः

भोः हरे – भो हरे वा भोः हरे

६ सुबन्तप्रकरणम् – **Declension**

As we have noted earlier, a Sanskrit sentence revolves around the verb or action. Many

nouns may be associated with a verb, with each noun having a specific relationship to the verb. In English these relationships are expressed through the use of prepositions or by appropriate syntax or word order. In Sanskrit, syntax plays only a minor role thus allowing a great deal of latitude for display of poetic beauty and expression.

The relationship between the verb and the various nouns is expressed through inflections of the primitive noun called प्रातिपदिक . The inflections are called विभक्ति प्रत्यया: ।

६-१ विभक्तय: – Cases

प्रथमा च द्वितीया विभक्ती – Nominative / Accusative cases:

In the sentence "Siva saw Uma" the action is seeing, the seer is Siva and the seen is Uma. The seer is the agent of the action and is the कर्तृ । The seen is the direct object of the action the कर्मन् ।

Let's examine the following sentences:

शिव: उमां अपश्यत् । शिव: अपश्यत् उमां । उमां अपश्यत् शिव: । उमां शिव: अपश्यत् । अपश्यत् उमां शिव: । अपश्यत् शिव: उमां । In the above, although the word order is different, all sentences mean exactly the same. This is not true in English as "Siva saw Uma" is quite different from "Uma saw Siva." In English, the seer and seen are distinguished through word order. In Sanskrit the relationship is built into the words through inflection and therefore the word order is immaterial. To express "Uma saw Siva," we would say: उमा शिवं अपश्यत् ।

The words शिव: and उमा are in the nominative case or प्रथमा विभक्ति distinguishing them as the agents of action - the seers. The words शिवं and उमां are in the accusative case or द्वितीया विभक्ति denoting them as the direct objects of the action - the seen. Consider the following:

तपस्वी शिव: सुन्दरां उमां अपश्यत् ।

In the above sentence we have added two adjectives. The adjectives also take case endings. The adjective for शिव: is तपस्वी meaning an ascetic, and the adjective for उमा (उमां) is सुन्दरा (सुन्दरां) meaning beautiful. The noun and the adjective that modifies the noun have to be in the same case thus clearly establishing the relationship between the modifier and the modified. There can be no confusion about what modifies who. In the sloka at the beginning of this lesson चराचरगुरु: is an adjective for राम: and they are both in the nominative case. There are 8 cases in Sanskrit. The sloka uses राम the प्रातिपदिक in all 8 cases. We will study the other 6 cases in the next unit.

७ तिङन्तप्रकरणम् Verbs - Conjugation

७-अ) आज्ञार्थे लोट् – Imperative Mood

The Imperative mood in Sanskrit is used to express a wish or prayer, a command or advice, or granting / seeking permission. Generally in the second person it is a command, in the third person it is a wish or blessing and in the first person it seeks or grants permission. The Imperative uses only a suffix and is added to the stem of the verbal root.

परस्मैपद (आत्मनेपद) आज्ञार्थे लोट् तिङन्ता:

	एक वचन	द्वि वचन	बहु वचन
प्रथम पुरुष	तु (ताम्)	(ताम्) (इताम्)	अन्तु (अन्ताम्)
मध्यम पुरुष	 (स्व)	तम् (इथाम्)	त (ध्वम्)
उत्तम पुरुष	आनि (ऐ)	आव (आवहै)	आम (आमहै)

Please review the sloka in Unit II for examples of Imperative mood usage. Also, the sentences in section 4 are examples for the use of this mood.

Study Tip: You may wish to make flash cards using index cards. Cut each index card into halves or quarters. Write a Sanskrit word on one side of a card and the English meaning on

the other. Add more cards as you encounter new words. Review the words regularly; especially the ones which seem less familiar.

Exercises

1. Rewrite the sentences in section 4 using the vowel and aspirate सन्धि rules.
2. Do पदच्छेद in the following sentences:

   रामो वनं गच्छति । बुधा वदन्ति । गुरुर्विष्णुः । देवास्तुष्टा अभवन् । रामश्च लक्ष्मणश्च द्वौ वीरौ । स नृपोऽजयत् । रवी राजति ।
3. Change the imperative mood into present tense or vice-versa. Note the pada!

गोविन्दं भज	Praise Govinda
शिष्यः वदतु	May the pupil speak
बुधौ ध्यायतः	Two scholars meditate
नृपाः भषन्ते	Kings speak
क्षमावहै	We two forgive
त्वम् शिक्षसे	You learn
मङ्गलानि भवन्तु	May good happen
ऋषी मञ्चुतः	Two sages let go
पठनम् आरभेथाम्	You two start reading
वीरौ विजयेताम्	Let the two heroes win
युवाम् भाषेथे	You two speak

Sanskrit Crossword #3

(One syllable per box)

Clues Across:

1 Poet
4 Enemy
5 Moonface [face like a moon]
6 Om
8 Axe (Hint: 6th avatara of Vishnu)
10 Clever or four
11 Mother (giver of life)
12 Of mother
13 As appropriate

Clues Down:

2 Able, clear sighted
3 Gold
4 Immediate
6 Use
7 Censure
8 Ultimate knowledge
9 Auspicious

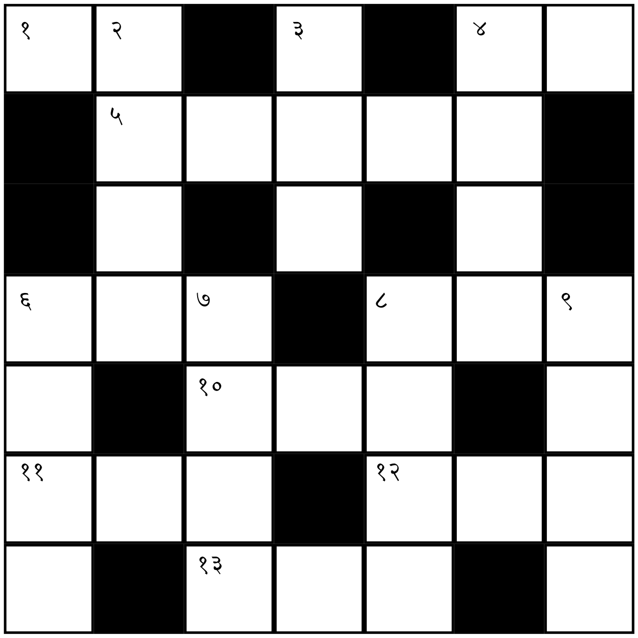

Solutions to Exercises from Unit –2

1. विश्वेशः । महोरगः । वसन्तर्तु । एकैक । सप्तर्षयः । गङ्गौघः । इत्याह । देव्यौपासनम् । गुर्वाज्ञा । कर्त्रिति । अग्रेऽस्मि ॥

2. उप इन्द्र । महा उदधि । ब्रह्म ऋषि । च ऐरावतः । एकदा एव । पश्यामि अहम् । भवतु अर्यमा । पितृ अंशः । ते अयोनिजाः ॥

3. स्तेनः चोरयति । बालिके अस्निह्यताम् । वयम् ह्वयामः । पार्थिवाः गर्हन्ति । यूयम् वन्दध्वे । त्वम् अजायथाः । अध्वर्युः जुहोति । ऋषी अमुञ्चताम् । आवाम् यतावहे । अहम् अपठाम् । युवाम् अभाषेथाम् ॥

4. Solution to Crossword #2 :

१ व्रज । ४ गज । ५ नामकरण । ६ विनय । ८ अथवा । १० जयति । ११ परमा । १२ चरण । १३ नगर ॥ २ जनार्दन । ३ मकर । ४ गणनाथ । ६ विज्ञापन । ७ यजमान । ८ अतिचर । ९ वारणसी ॥